

Bohdan Hud

University of Warsaw, Poland

Ivan Franko National University of Lviv, Ukraine

ORCID: 0000-0002-6811-2696

Річ Посполита „багатьох народів” у візіях польських науковців та публіцистів другої половини XX – першої чверті XXI ст.

The Polish–Lithuanian Commonwealth of “Many Nations” in the Visions of Polish Scholars and Publicists of the Second Half of the 20th and the First Quarter of the 21st Century

Abstract

The author draws attention to the evolving attitudes of the leading strata of Polish society toward the image of the former Polish–Lithuanian Commonwealth, beginning from the late 18th century and up to the January Uprising of 1863. It is emphasized that the vision of a multinational Commonwealth — understood as a shared homeland not only for Poles, Lithuanians, Ukrainians, and Belarusians, but also for Jews, Germans, Armenians, and others — was revived by Polish scholars both in exile and in the People’s Republic of Poland during the 1960s. The idea regained prominence after the collapse of the communist system in the 1990s and at the beginning of the 21st century, particularly within the Lublin scholarly circle led by Prof. Jerzy Kłoczowski, and was further developed by other Polish researchers. At the same time, public debate has included numerous voices of opponents defending the concept of a monoethnic Polish Republic.

Keywords: the Commonwealth of “many nations”, the Polish Commonwealth, romantic literature, the January Uprising, V. Sukennitsky, P. Yasenitsa, E. Klochovsky, A. Sulima Kaminsky, G. Litvin, A. Romanovsky.

Процес формування образу „багатонаціональної, мультикультурної й толерантної Речі Посполитої багатьох народів” починається практично одразу після її поділів. Протягом першої половини

XIX ст. можна зауважити його виразну еволюцію. На думку Романа Вапінського, спочатку „ця ідея [новітньої польської нації. – Б. Г.] <...> заявила про себе в уявленнях поляків у добу Варшавського князівства, не входячи в суперечність <...> із прагненнями відродити Річ Посполиту. Та ж дедалі частіше була ототожнювана лише з Польщею”¹. Наприклад, у 1812 р. Тадеуш Матушевич, міністр фінансів т. зв. Варшавського князівства, під час надзвичайного засідання сейму заявив: „Польщею є не тільки ми, що вже користуємо з нашого відродження... Не перестали бути нашими мешканці Литви, Русі/Галичини, України/Київщини, Поділля, Волині: вони такі самі поляки, як і ми, і так само, як ми, мають право такими бути”².

Після невдачі Листопадового повстання в уявленнях поляків про давню Річ Посполиту відбулися значні зміни. І це зрозуміло, позаяк романтичний підхід до минулого давав змогу не лише частково компенсувати почуття слабкості, викликане поразкою, а й черпати силу для продовження боротьби за незалежність. Зокрема, сподіватися на підтримку тих, кого через зачарування міфом Речі Посполитої багатьох народів помилково вважали очевидними союзниками. Йшлося про номінальних „поляків” [за Т. Матушевичем – Б. Г.], тобто русинів/українців, білорусів і литовців, мешканців колишньої „спільної вітчизни”.

Ідилічні образи „гармонійного співіснування” українців та поляків у не такому далекому минулому зустрічаємо у творах не лише представників польської романтичної літератури (Томаша/Тимка Падури, Юліуша Словацького, Богдана Залеського, Северина Гощинського, Міхала Чайковського), а й літератури української. Тарас Шевченко, зокрема, ностальгував у поезії „Полякам”:

Ще як були ми козаками,
А унії не чуть було,

¹ R. Wapiński, *Mit dawnej Rzeczypospolitej w epoce porozbiorowej* [w:] *Polska myśl polityczna XIX i XX wieku*, t. IX: *Polskie mity polityczne XIX i XX wieku*, Wrocław 1994, s. 82.

² Ibidem, s. 83.

Отам-то весело жилось!
Братались з вольними ляхами,
Пишались вольними степами,
В садах кохалися...³

Творчість цих авторів була вельми популярною в період між Листопадним і Січевим повстаннями. Підґрунтям цієї популярності слугувала теза про єдність слов'янських народів і близькі до неї ідеї Зоріана Доленги-Ходаковського (Адама Чарноцького), викладені в його праці „Про слов'янщину перед християнством” (1818)⁴. Натомість символом спільної долі двох народів-сусідів стала постать „пана-дзяда з лірою” Мусія Вернигори. Згідно з легендою, цей козацький провидець віщував неминуче воскресіння, постання з попелу Речі Посполитої. Цього разу – Речі Посполитої Трьох Народів/Націй – польської, литовської й руської/української. Відтак це „воскресіння” мало здійснитися за участі українців і литовців – нащадків колишніх союзників поляків, що в другій половині XVI – на початку XVII ст. разом із ними брали участь у численних війнах проти мусульманського світу, шведів і москвинів. На думку польських і західних науковців, концепція „братнього союзу” поляків, литовців і русинів/українців, своєрідної спільної родини, поєднаної кровними узами, минулим і, як мріялося, майбутнім, у 1830–1850-х роках мала суттєвий вплив на революційно налаштовану молодь Правобережної України. Передовсім – на польських (почасти також українських) студентів Київського університету⁵.

³ T. Shevchenko, *Zibrannia tvoriv*: u 6 t, t. 2. *Poezia 1847–1861*, Kyiv 2003, s. 48.

⁴ Z. Dołęga-Chodakowski, *O słowiańszczyźnie przed chrześcijaństwem*, Warszawa 1967.

⁵ Див.: D. Sosnowska, *Ambiwalencje i sprzeczności: o dziwnych kozakach w polskiej literaturze romantycznej* [w:] „Warszawskie Zeszyty Ukrainoznawcze” 1994, nr 2, s. 167–168; D. Beauvois, *Moja przygoda z kresami* [w:] „Ruch Literacki” 1989, r. 30, zesz. 4–5, s. 289; Idem, *Mit „kresów wschodnich”, czyli jak mu położyć kres* [w:] *Polska myśl polityczna XIX i XX wieku*, t. IX: *Polskie mity polityczne XIX i XX wieku*, Wrocław 1994, s. 98–99; J. Kolbuszewski, *Kresy*, Wrocław 1999, s. 67, 70, 78–79; A. Wilson, *Ukraińcy*, Warszawa 2002, s. 104.

Причина цього явища здається очевидною. Сучасний польський історик та есеїст Аркадіуш Пахольський вважає, що „покоління Міцкевича було першим, яке народилося після поділів Речі Посполитої і над яким тяжіла величезна відповідальність проаналізувати причини її падіння. <...> На жаль, <...> цей аналіз виявився доволі поверховим. Міцкевич є найкращим прикладом цього. Його історіософія нещастя Польщі <...> у поєднанні з відсутністю міри у самовихвалянні, на яку вказував Гомбрович, унеможливила раціональну оцінку дійсності для кількох наступних поколінь поляків”⁶. Тому більшість польських революціонерів – прихильників романтичного, „вернигорівського”, міфу про спільну долю польського, литовського й українського народів, що входили до складу Речі Посполитої, проігнорували або не помітили дуже важливої деталі, на яку – щоправда, значно пізніше – звернув увагу своїх співвітчизників Ян Юзеф Ліпський. А саме: народи, пов’язані в минулому спільною долею з поляками, хвалять її набагато менше, ніж самі поляки. Звідси їхня байдужість, а то й ворожість до ідеї відродження Речі Посполитої⁷.

Щодо того, наскільки реальним було тогочасне „відродження” поліетнічної Речі Посполитої, важливо пам’ятати, що *de facto* в другій половині XIX ст. уже не йшлося про шляхетську республіку багатьох народів. Звісно, слід брати до уваги герб Січневого повстання, на якому бачимо Білого Орла, Погонь і Архангела Михаїла. Але у зверненні польської еміграції до англійського народу, що його видало Польське демократичне товариство наприкінці 1862 р., читаємо: „Польський народ <...> збирається піднятися на боротьбу за відновлення Польщі (sic!) від Карпат до Дніпра, від Балтики до Чорного моря”⁸. Тож їм

⁶ A. Pacholski, *Kim jest Mickiewicz?* [w:] „Kultura” 1999, nr 4, s. 125.

⁷ J. J. Lipski, *Dwie ojczyzny, dwa patriotyzmy (uwagi o megalomanii narodowej i ksenofobii Polaków)* [w:] *Tunika Nessosa. Szkice o literaturze i o nacjonalizmie*, Warszawa 1992, s. 149–150.

⁸ Цит. за: S. Kalemka, *Prasa demokratyczna Wielkiej Emigracji. Dzieje i główne koncepcje polityczne (1832–1863)*, Toruń 1977, s. 175. Це відповідало тому, що

ішлося про відбудову Речі Посполитої *stricte* „польської” у кордонах до 1772 р.⁹ Крайні польські консерватори взагалі радили лідерам на той час дуже обмеженого українського руху (тобто радили немовби „на виріст”) обмежити свої державотворчі плани теренами Лівобережної України. Один із еміграційних часописів кінця 1850-х років писав, що Україна на цьому (правому) березі Дніпра, завойована й захищена польською зброєю, заселена народом, з якого вийшла шляхта, є і з Божої волі ніколи не перестане бути польською (sic!) провінцією¹⁰. Інший еміграційний часопис наголошував, що „кордони майбутньої Польщі визначить кров учасників (Січневого) повстання – від України/Київщини по колишні Інфлянти/Лівонію, тобто Латвію”¹¹.

Проте плани польських революціонерів однозначно вороже сприйняли руські/українські селяни, адже в їхніх головах шляхетська Річ Посполита асоціювалася виключно з кріпосницьким гнітом і жорстокістю панських економістів та гайдуків¹². Тому на

писав князь Адам Єжи Чарторийський в еміграції після поразки Листопадового повстання у своїх листах до Польщі. Серед різноманітних завдань майбутнього національного уряду він ставив на перше місце „братнє возз’єднання всіх провінцій, що складали колишню Польщу (sic!)”. Див.: A. Nowak, *Jak rozbić rosyjskie imperium? Idee polskiej polityki wschodniej (1733–1921)*, Kraków 1999, s. 85.

⁹ Див.: M. Demkovich-Dobrianskyi, *Ukrainsko-polski stosunki u XIX storichchi*, München 1969, s. 53.

¹⁰ Див.: I. Lysiak-Rudnytskyi, *Istorychni ese*, t. 1, Kyiv 1994, s. 95. Польські консерватори вважали, що відродження литовської чи також руської/української нації є абсурдом, оскільки це був би замах на історичну та політичну єдність Польщі, див.: R. Shporliuk, *Ukraina: vid imperskoj peryferii do suverennoj derzhavy* [v:] „Suchasnist” 1996, № 11, s. 59.

¹¹ Цит. за: P. Wandycz, *Pod zaborami. Ziemię Rzeczypospolitej w latach 1795–1918*, Warszawa 1994, s. 252.

¹² Так вважає, зокрема, А. Суліма Камінський, підкреслюючи, що „для селян – а їх була абсолютна більшість – польськість означала не свободу і громадянську гідність, а кріпацтво і приниження”, див.: A. Sulima Kamiński, *Historia Rzeczypospolitej Wielu Narodów 1505–1795. Obywatele, ich państwa, społeczeństwo, kultura*, Lublin 2000, s. 17. Його думку підтверджують нотатки Станіслава Стажинського гербу Доліва (Стаха із Замахова), що описує ситуацію на Поділлі в період перед Листопадним повстанням. Тут „тиранство,

теренах Правобережної України кров повстанців була пролита не лише в сутичках із царськими військами. Вони гинули передусім від рук місцевих селян, які рішуче стали на бік російської влади і були об'єднані у загони т. зв. *сільських караулів*¹³. Це засвідчує той факт, що поляки однозначно програли Росії битву за душі українців. На думку одного з чільних авторів паризької „Культури” Юліуша Мєрошевського, чи не найголовнішою причиною цього була нездатність польської політичної думки вийти поза межі концепції історичного легітимізму¹⁴. А тому наступні десятиліття (кінець XIX – початок XX ст.) лише погіршили стосунки між головними „депозитаріями” спадщини Речі Посполитої Обох Народів.

* * *

Концепція Речі Посполитої багатьох народів була реанімована приблизно через сто років після Січневого повстання і далеко поза межами Центрально-Східної Європи – у Сполучених Штатах Америки. Це сталося завдяки відомому польському юристу, історикові й радянологу Віктору Сукенницькому (1901–1983). На Першому конгресі Польського інституту науки й мистецтва, що проходив у Нью-Йорку 25–27 листопада 1966 р., він виступив з доповіддю „Політичні наслідки семантичної помилки” (*Political Consequences of a Semantic Mistake*), яка була опублікована у збірнику доповідей, виголошених на цьому конгресі (1980), а її

захланність і погорда людськості держать селян у вічному занепаді, ті селяни зазнають страшнішої долі, ніж зазнавали Індіани, що працювали в копальнях Америки для нелюдяних завойовників тої часті світа. Треба признати ся до сеї правди, хоч вона болюча і соромна для нашої шляхти: ледво сотий із тутешніх дідичів уважає мужика чоловіком; інші поводять ся з ним гірше, як зі скотиною”, див.: I. Franko, *Na nashii – ne svojii zemli. Uryvok z zapysok pravobichnoho shliakhtycha* [v:] „Literaturno-naukovy vistyky”, т. 37, kn. 1, Kyiv 1907, s. 31.

¹³ Див.: B. Hud, *Ukraińcy i Polacy na Naddnieprzu, Wołyniu i w Galicji Wschodniej w XIX i pierwszej połowie XX wieku*, wyd. trzecie uzupełnione, Warszawa 2024, s. 162–165.

¹⁴ J. Mieroszewski, *Finał klasycznej Europy*, Lublin 1997, s. 31.

польський переклад з'явився в „Історичних зошитах” (*Zeszytach Historycznych*) Єжи Гедройця аж у 1985 р.¹⁵

Сукенницький запропонував візію Речі Посполитої Обох Народів як багатоетнічної, мультикультурної й толерантної держави, де кожен „громадянин”, тобто шляхтич, незалежно від етнічного походження, мав право на вільний розвиток рідної мови, звичаїв і релігії. Водночас він визнавав, що з часом польська мова запанувала в усіх сферах публічного життя Речі Посполитої, яка стала Річчю Посполитою Польською. Заразом Сукенницький наголошував, що й останній король Речі Посполитої, колишній литовський стольник Станіслав Август Понятовський, і „вождь нації” Тадеуш/Тадей Костюшко були литовцями. Підсумовуючи, Сукенницький ствердив, що якби у шляхетській Речі Посполитій було матеріалізовано – щоправда, антиісторичну – тезу Матія з Міхова (званого Меховітою) про спільних (т. зв. *сарматських*) предків усієї східноєвропейської правлячої верстви, і якби для неї було створено якусь іншу, інтегруючу, назву – не „Польща”, „польський” і „поляки”, а хоч би (на кшталт „британець”) „річпосполитянин”, – то в ХХ ст. було б досить легко досягти порозуміння між „річпосполитянином” поляком і „річпосполитянином” українцем чи між „річпосполитянином” поляком і „річпосполитянином” литовцем – подібно, як це є між „британським” англієм і „британським” валлійцем. Отже, на думку Сукенницького, відсутність інтегруючої назви (як-от „сармати”) для „громадян” І Речі Посполитої різного етнічного походження була історичною неправильністю, а також семантичною помилкою. В епоху націоналізмів це призвело до поділу колишніх мешканців Королівства Польського і Великого князівства Литовського на поляків, литовців, українців, білорусів тощо і майже повної ментальної відірваності від спільного „річпосполитського” коріння¹⁶.

¹⁵ W. Sukiennicki, *Political Consequences of a Semantic Mistake. Polityczne konsekwencje błędu semantycznego*, Kraków 2019, s. 61.

¹⁶ Ibidem, s. 49–52, 55–57.

Роком пізніше (1967) у Польській Народній Республіці вийшла перша частина трилогії Павла Ясениці „Річ Посполита Обох Народів”. Її автор був явно захоплений шляхетською республікою, такою нетиповою для тогочасної Європи. Ясениця підкреслював, що „Річ Посполита Обох Народів була прекрасним витвором, єдиним у своєму роді і поверненим обличчям у майбутнє <...> Вона зробила величезну справу, домігшись рівноправності й згідної співпраці між Короною і Великим князівством, забезпечуючи гармонійне співжиття католиків, євангелістів і православних”¹⁷. Водночас Ясениця вважав, що найкращим рішенням для сусідніх з Росією народів, тобто литовців, українців і поляків, було б створення єдиного політичного організму зі збереженням значної автономії для кожної провінції зокрема. Крах шляхетської Речі Посполитої він пов’язував із невдачею політичних зусиль саме в цьому напрямі¹⁸.

Невдовзі після падіння комуністичного режиму в Польщі погляди Сукенницького і Ясениці зацікавили знаного історика Єжи Ключовського. У 1990 р. він організував у Римі історичний симпозиум, учасникам якого було запропоновано виступати (на власний вибір) однією з мов колишньої Речі Посполитої – польською, литовською, українською, білоруською, німецькою чи їдишем. Це був початок реалізації задуму Ключовського створити спільну польсько-литовсько-українсько-білоруську візію „річпосполитського” періоду історії нашого регіону. Десять років потому (2001) у Любліні було створено Інститут Центрально-Східної Європи (ІЦСЕ) з проф. Ключовським на чолі, співробітники якого займалися історичними та політологічними дослідженнями, пов’язаними з найближчими східними сусідами Польщі – Україною, Литвою і Білоруссю¹⁹. Було також засновано

¹⁷ P. Jasienica, *Rzeczpospolita Obojga Narodów*, t. 1: *Srebrny wiek*, Warszawa 1999, s. 460.

¹⁸ R. Magryś, *Ukraina a sprawa polska: Kilka refleksji o eseistyce historycznej Pawła Jasienicy* [v:] *Ukrainsko-polski widnosciny vchora i sohodni*, zbirnyk prac TO NTSh, t. 3, Ternopil 2007, s. 313.

¹⁹ Див.: *Historia Europy Środkowo-Wschodniej*, red. J. Kłoczowski, Lublin 2000, t. 1–2.

видавничу серію „Історія країн Центрально-Східної Європи”, у рамках якої вийшла низка ґрунтовних історичних праць – як національних, так і багатонаціональних – авторства Є. Ключовського, Г. Дильонгової, А. Суліми Камінського, Н. Яковенко, Я. Грицака, Г. Сагановича, З. Шибекі та інших²⁰. Завдяки цьому, на думку Нормана Дейвіса, у відродженій демократичній Польщі почало формуватися нове бачення минулого – як багатонаціонального й антинаціоналістичного²¹. Ключовський, між іншим, вважав, що „для всіх нас (сучасних поляків, литовців, українців і білорусів) власне образ Речі Посполитої, без домінування лише однієї точки зору, без зазіхань на привласнення собі тієї Речі Посполитої, є абсолютно основним завданням заради нашої теперішньої та майбутньої культурної ідентичності”²².

Серед численних публікацій ІЦСЕ слід виділити вже цитовану працю Анджея Суліми Камінського²³. Погляди автора на історію здебільшого не вписувалися в мейнстрим польської історіографії. Напр., ще в 1985 р. Суліма Камінський мав сміливість заявити: „Завоювання можна виправдовувати історичною місією, дарвінівським інстинктом виживання, захистом цивілізації <...> Але не можна очікувати, що жертва у своїй історії назве пережитий період неволі інакше, ніж анексією чи окупацією. В очах українців ми, поляки, є загарбниками й окупантами”²⁴. Дещо згодом, в іншій праці, він пом’якшує свою оцінку „спіль-

²⁰ J. Kłoczowski, *Historia Polski od czasów najdawniejszych do końca XV wieku*, Lublin 2000; H. Dylągowa, *Historia Polski 1795–1990*, Lublin 2000; A. Sulima Kamiński, *Historia Rzeczypospolitej...*, op. cit.; N. Jakowenko, *Historia Ukrainy od czasów najdawniejszych do XVIII wieku*, Lublin 2000; J. Hrycak, *Historia Ukrainy 1772–1999. Narodziny nowoczesnego narodu*, Lublin 2000; H. Sahanowicz, *Historia Białorusi od czasów najdawniejszych do końca XVIII wieku*, Lublin 2001; Z. Szybieka, *Historia Białorusi 1795–2000*, Lublin 2002.

²¹ Див.: N. Davies, *Boże igrzysko. Historia Polski*, Kraków 2006, s. 51.

²² J. Kłoczowski, *Rzeczypospolita wielu narodów. Świadectwa, wywiady, przemówienia i szkice z lat 1990–2012*, Lublin 2012, s. 46.

²³ A. Sulima Kamiński, *Historia Rzeczypospolitej...*, op. cit.

²⁴ A. Sulima Kamiński, *W kręgu moralnej i politycznej ślepoty: Ukraina i Ukraińcy w oczach Polaków* [w:] „Suczasnist” (zeszyt w języku polskim), 1985, nr 1–2, s. 9.

ної Речі Посполитої”, стверджуючи, що причиною критичного ставлення білорусів, литовців та українців до її спадщини є, найімовірніше, „польська присутність на «Кресах» у міжвоєнний період, яка залишила у свідомості цих народів гіркі спогади”²⁵.

Крім того, тоді (як і тепер) у всіх підручниках з історії Польщі прізвища осіб, які походили зі знатних білоруських, литовських та українських родів, а саме Чарторийських, Радзивіллів, Ходкевичів, Сангушків, Вишневецьких, а також Костюшків, Міцкевичів, Пілсудських, Мілошів та ін. – подавалися (і подаються) виключно в контексті польського національного наративу. Тож зіткнувшись з „польським історіографічним імперіалізмом”, білоруси, литовці та українці розірвали всі зв’язки, що єднали їх із Річчю Посполитою Обох Народів. Суліма вважає таку позицію зрозумілою, але неправильною. Він стверджує, що в наш час, коли всі прагнуть до Об’єднаної Європи [він писав це на зламі XX і XXI ст. – Б. Г.], ми не повинні зрікатися спільного досвіду побудови громадянської спільноти (хай навіть лише в її становій, шляхетській, формі), яка спиралася на силу толерантності, систему представництва й почуття гідності особи²⁶.

Від початку XXI ст. польські історики дедалі частіше звертають увагу на присутність Русі/України і русинів/українців у давній Речі Посполитій. У цьому контексті слід згадати фундаментальну працю з історії Польщі Уршулі Августиняк²⁷, праці Томаша Кемпи²⁸ та історика й дипломата Генрика

²⁵ A. Sulima Kamiński, *Historia Rzeczypospolitej...*, op. cit., s. 16.

²⁶ Ibidem, s. 13–14, 16–17, 19.

²⁷ U. Augustyniak, *Historia Polski, 1572–1795*, Warszawa 2008.

²⁸ T. Kempa, *Rusini wobec unii lubelskiej: czy ruscy mogli i szlachta chcieli ściślejszego połączenia z Polską w 1569?* [w:] *Unia Lubelska – Unia Europejska*, red. I. Hofman, Lublin 2010; idem, *Szlachta wołyńska wobec spraw wyznaniowych na sejmikach i sejmach w końcu XVI i w pierwszej połowie XVII wieku* [w:] „Klio”, 2011, nr 19; idem, *W cieniu polsko-litewskiego sporu: rola Rusinów w zawarciu unii w 1569 roku* [w:] „Mówią Wieki”, 2019, nr 2; idem, *The Attitude of Ruthenian Magnates and Nobles toward the Union of Lublin (1569) and the Problem of the Autonomy of Ukrainian Lands within the Polish-Lithuanian Commonwealth* [w:] „Zapiski Historyczne”, 2019, nr 4.

Літвіна²⁹. Важливо й те, що у працях, напр., Літвіна можна простежити чітку еволюцію поглядів автора на концепцію Речі Посполитої багатьох народів. У більш ранніх статтях, які увійшли до україномовного видання, історик ще має серйозні сумніви щодо того, чи на час Люблінського сейму 1569 року можна говорити про існування окремої руської нації. На його думку, на той час ще не було „однозначного й точного розуміння етнотериторіальних спільнот”, заснованих на почутті окремої ідентичності³⁰. А от у своїй останній монографії Літвін підкреслює, що трактування „громадян” Литви як литовсько-руського народу, запропоноване на засіданні Люблінського сейму 5 квітня 1569 р. Яном Ходкевичем – жмудським старостою і литовським маршалком, – не відповідало дійсності, оскільки русини Волині ще раніше заявили, що бажають, „аби їх трактували окремо (від литовців)”³¹. Ба більше, підсумовуючи, він однозначно стверджує, що у 1640-х роках концепція тріалістичної Речі Посполитої – Польщі, Русі/України й Литви – уже існувала, і лише козацьке повстання 1648 року унеможливило її реалізацію³².

До грона визначних прихильників ідеї Речі Посполитої багатьох народів належить також проф. Анджей Романовський³³, полоніст і публіцист, який розширює список „депозитаріїв” давньої Речі Посполитої, зараховуючи до них, окрім поляків, литовців, українців і білорусів, також німців, євреїв, вірмен, караїмів, татар та ін.³⁴ Романовський звертає увагу поляків на те,

²⁹ H. Litwin, *Z narodu ruskoho. Shlachta Kyjivshchyny, Volyni ta Braclavshchyny (1569–1648)*, Kyiv 2016; idem, *Zjednoczenie narodów cnych: polskiego, litewskiego, ruskiego. Wołyń i Kijowszczyzna w Unii Lubelskiej*, Warszawa 2019.

³⁰ H. Litwin, *Z narodu ruskoho...*, op. cit., s. 429.

³¹ H. Litwin, *Zjednoczenie narodów cnych...*, op. cit., s. 59.

³² Ibidem, s. 197.

³³ A. Romanowski, *Wschodnim pograniczem literatury polskiej. Od średniowiecza do oświecenia*, Kraków 2018.

³⁴ *Rzeczpospolita wielu narodów. Z profesorem Andrzejem Romanowskim rozmawia Paweł Wroński*, 20 sierpnia 2004, <https://wyborcza.pl/magazyn/1,124059,2240600.html> [dostęp: 26.03.2020]. У цьому списку, мабуть, варто-таки розрізняти народи „територіальні” (перші чотири) і „позатериторіальні”

що „якщо Річ Посполита була проєктом об’єднавчим, то її культура, зокрема література, повинна була виходити поза рамки однієї мови”, особливо наголошуючи при цьому на масштабах впливів руської мови. Романовський зауважує, що в XVII ст. у Речі Посполитій іншими мовами, ніж польська, переважно руською, послуговувалося 60% населення. А на землях Великого князівства Литовського, яке від 1385 р. вступало в дедалі тісніші й ближчі відносини з Польською Короною, русини становили вже близько 90% населення, а руська мова була мовою літератури, хронік, листування, дипломатії, канцелярії великого князя тощо³⁵. І так було не лише при віленському дворі (до 1696 р., коли за рішенням сейму її звідти усунули), але навіть при королівському дворі у Кракові. На думку Романовського, руською мовою, правдоподібно, зверталися до короля Владислава II Ягайла, який народився від матері-русинки Юліани Тверської та виростав у руському середовищі Вітебська і Вільна, де при дворі його батька Ольґерда руська мова була офіційною³⁶.

(усі решта). Подібний підхід до цієї проблематики мають редактори збірника „Pod wspólnym niebem”. Вони поділяють мешканців шляхетської Речі Посполитої на три групи: місцевих (поляки, литовці, білоруси, українці), заселених (німці, євреї, вірмени, татари, караїми, цигани-роми) і прибульців (італійці, шотландці, меноніти). Водночас вони вважають, що „сучасне осмислення польськості у контексті культурного і національного плюралізму повинно <...> брати до уваги інтенсивні зміни, що відбуваються у нашому безпосередньому і віддаленому оточенні. Їх суть полягає у стрімкому прискоренні євроінтеграційних процесів за одночасного ренесансу локальної свідомості і локальних зв’язків, пов’язаних із поняттям т. зв. *малої батьківщини*. В Європі, яка змінюється, традиції шляхетської Речі Посполитої – якщо їх мудро інтерпретувати – можуть виявитися безцінними і стати однією з основ для побудови взаємовідносин”. Див.: *Pod wspólnym niebem. Narody dawnej Rzeczypospolitej*, pod red. M. Kopczyńskiego i W. Tygielskiego, Warszawa 2010, s. 5–6.

³⁵ A. Romanowski, *Litewskie pogranicza literatury staropolskiej* [w:] *W poszukiwaniu prawdy. Księga jubileuszowa ofiarowana Profesorowi Janowi Widackiemu*, Kraków 2018, s. 223–230.

³⁶ Див.: *Rzeczpospolita ruska. Z profesorem Andrzejem Romanowskim rozmawia Anna Radziukiewicz*, 5 sierpnia 2019, <https://www.tygodnikprzeglad.pl/rzeczpospolita-ruska/> [dostęp: 24.11.2025].

Водночас, визнаючи важливість східних (українсько/білорусько/литовських) впливів на польську культуру ще в епоху короля Станіслава Августа (Адам Нарушевич походив з-під Пінська; Юліан Урсин Нємцевич – з-під Бреста; Францішек Карпінський – з околиць Коломиї), проф. Романовський указує на очевидну перешкоду, яка на практиці унеможливлює сприйняття сучасним польським суспільством (за поодинокими винятками) культурного доробку давньої Речі Посполитої як доробку поліетнічного, багатомовного й мультирелігійного. Він вважає, що після 1989 р. Польща закрила „майже всі вікна у східний світ”, а дедалі поширеніше незнання кирилиці „ще більше поглиблює цей процес”³⁷.

Зміна підходів польської сторони до ролі та місця Люблінської унії в історії народів Центрально-Східної Європи помітна не лише в історичних працях. Після урочистого перепоховання у Вільнюсі 22 листопада 2019 р. праху двадцяти учасників Січневого повстання, зокрема Зигмунта Сераковського та Кастюся Калиновського, на якому президент РП А. Дуда підкреслив його багатонаціональний характер³⁸, в польських засобах масової інформації розгорнулася гостра дискусія на тему „спільної спадщини Речі Посполитої” та „спільних героїв” Січневого повстання. Підкреслимо, що його поразка оцінюється більшістю польських істориків як остаточний крах „давньої Речі Посполитої”. Голоси польських публіцистів були досить категоричними і водночас суперечливими. Наприклад, Агнешка Ромашевська-Ґузи, тодішня директорка телеканалу „Белсат”, переконана, що є одна, спільна історія для всіх спадкоємців І Речі Посполитої: білорусів, литовців, українців, поляків. Вона вважає, що Вінценту (Кастусю) Калиновському „не вміщалося в голову, що після відродження Речі Посполитої можуть виникнути цілком окремі держави”. На її думку, Тадей/Тадеуш Костюшко мав

³⁷ Ibidem.

³⁸ Детальніше див: B. Hud, *Od unii lubelskiej do rzezi wołyńskich. Cztery eseje o historii polsko-ukraińskiej*, Warszawa 2024, s. 19–20.

„річпосполитську” ідентичність. Директорка „Белсату” бідкається тим, що „якщо ми, поляки, не візьмемо участі у відновленні спільної ідентичності Речі Посполитої, то незабаром від Заходу (sic!) дізнаємося, що всі її герої були героями білоруськими або литовськими, а ще, можливо, українськими”³⁹.

Свої страхи Ромашевська-Ґузи оприлюднила після того, як з’явилася різка реакція Кшиштофа Звоніського (сценариста і режисера з TVP) на слова президента Анджея Дуди під час церемонії у Вільнюсі. Звоніський явно не є прихильником концепції „річпосполитської” ідентичності. Він заявив про це недвозначно: „Як і Зигмунт Сераковський, Вінцент Костянтин Калиновський був польським шляхтичем”, а „білорусом став без свого відома і згоди”. Він називає цей факт стиранням пам’яті та привласненням історичних постатей литовцями, білорусами та українцями, а причину цього вбачає у „ворожості до польськості”⁴⁰ представників названих народів.

Звоніському заперечила відома журналістка Марія Пшеломець, членкиня колишнього Польсько-українського форуму партнерства. Вона відповіла колезі-журналісту в полемічному тексті „Ні литовці, ні білоруси нікого в поляків не вкрали”. Вона вважає, що „Зигмунт Сераковський і Костянтин Калиновський є нашими спільними („річпосполитськими”) героями. На їхніх надгробних плитах бачимо написи трьома мовами, і всі три народи мають на них право. Рівні з рівними, вільні з вільними...”⁴¹.

³⁹ Agnieszka Romaszewska: *Polacy muszą włączyć się we wspólne odtwarzanie tożsamości I RP*, z Agnieszką Romaszewską-Guzy rozmawia Krzysztof Zwoliński, 6 grudnia 2019, <https://tygodnik.tvp.pl/45634019/agnieszka-romaszewska-polacy-musza-wlaczycsie-we-wspolne-odtworzenie-tozsamosci-i-rp> [dostęp: 10.04.2020].

⁴⁰ K. Zwoliński, *Pogrzeb Orla i Pogoni. Jak Litwa i Białoruś podbierały Polskę bohaterów*, <https://tygodnik.tvp.pl/45439445/pogrzeborla-i-pogoni-jak-litwa-i-bialorus-podbieraly-polsce-bohaterow> [dostęp: 10.04.2020].

⁴¹ M. Przelomiec, *Ani Litwini, ani Białorusini nikogo Polakom nie ukradli*, <https://tygodnik.tvp.pl/45547532/ani-litwini-ani-bialorusini-nikogo-polakom-nie-ukradli> [dostęp: 10.04.2020].

Підсумовуючи, можемо стверджувати, що така розбіжність у ставленні до ідеї відродження союзу народів колишньої Речі Посполитої з боку осіб, які формують громадську думку в сьогоdnішній Польщі, є нормальним явищем. Адже це свідчить про плюралізм у її суспільному житті. Занепокоєння викликає, однак, те, що багато людей, які мають доступ до ЗМІ та соціальних мереж, вкладають у голови польських громадян інформацію, яка, м'яко кажучи, далека від реальності. Скажімо, те, що українці, білоруси чи литовці не тільки хочуть привласнити собі всю „польську” еліту давньої Речі Посполитої, але й висувають „претензії” навіть на... польського національного пророка Адама Міцкевича⁴². Насправді ж в Україні відбувається радше протилежне. Ми бачимо, що і пересічні громадяни, й низка істориків відхрещуються від т. зв. *річпосполитян*, що є наслідком пережитків як народницького мислення, так і радянської ідеології.

Ще більшу тривогу будить той факт, що провідні польські історики поширюють думку про винятковість польської культури у процесах остаточного зближення та об'єднання Королівства Польського й Великого Князівства Литовського (від Крево до Любліна, тобто майже 200 років). Причому культури в усіх її вимірах: громадянському, політичному й особливо культури слова (взяти хоча б таких її творців, як Миколай Рей чи Ян Кохановський). Як наголошує проф. Анджей Новак, „цей акт [Люблінської унії] був написаний уже польською мовою, бо вона на той час дозріла до рівня мови, здатної виразити кожен нюанс політичної думки й кожен порух людської душі”. Він вважає, що саме з цієї причини „великі литовські пани, які розмовляли вдома по-литовськи (напр., Радзивілли – Миколай Рудий і Миколай Чорний), розуміли й приймали те, що в публічному житті треба спілкуватися польською, бо це мова, якою можна висловити більше і висловити точніше <...> Відтак почала виразно переважати приваблива польська культура та ідеї, а радше цілий комплекс ідей та цінностей, які вона з собою несла і які були

⁴² Див.: K. Zwoliński, *Pogrzeb Orła i Pogoni...*, op. cit.

в тренді європейської культури”. Новак також стверджує, що одним із символів Люблінської унії була „форма церков, яка немовби встановлювала культурний кордон на східних рубежах Речі Посполитої. Ще й сьогодні легко побачити, де закінчуються готичні та барокові храми, а починається виключне панування цибулястих бань московської архітектури”⁴³.

* * *

Таким чином, саме *da liegt der Hund begraben* („тут заритий собака”)! Найвідоміший сьогодні польський історик некритично повторює концепцію французького політолога Алена Безансона про дійсні „кордони Європи”, чи радше про кордони „справжньої” Європи⁴⁴, яку вже піддав критиці інший французький вчений Жіль Лепезан⁴⁵. Як і Безансон, Новак „не помічає” величезних просторів України, на яких, крім готичних і барокових храмів на заході, збереглися також численні греко-католицькі церкви, а в центрі й на Лівобережжі – чудові сакральні об’єкти „козацького бароко”. Брак знань у провідного польського історика щодо історії та реалій України не додає оптимізму, оскільки доводить, що дискусія народів-„депозитаріїв” колишньої Речі Посполитої про її багатонаціональність і мультикультурність аж ніяк не буде легкою. Як не були легкими дебати на коронному сеймі в Любліні у 1569 р. Позитивний результат цієї дискусії, як і 450 років тому, залежить від здатності сторін до компромісу, який задовольнить усіх її учасників.

⁴³ A. Nowak, *Unia Lubelska po 450 latach*, 01.07.2019, <https://teologiapolityczna.pl/andrzej-nowak-unia-lubelska-była-dużotrwalsza-i-bardziej-demokratyczna-od-unii-europejskiej> [dostęp: 11.04.2020].

⁴⁴ A. Besançon, *Granice Europy* [w:] „Nowe Państwo” 2004, nr 3, s. 39.

⁴⁵ G. Lepesant, *Polska i nowe sąsiedztwo Unii Europejskiej* [w:] „Rocznik Instytutu Europy Środkowo-Wschodniej” 2003, s. 98.

References

- Agnieszka Romaszewska: Polacy muszą włączyć się we wspólne odtwarzanie tożsamości I RP, z Agnieszką Romaszewską-Guzy rozmawia Krzysztof Zwoliński, 6 grudnia 2019, <https://tygodnik.tvp.pl/45634019/agnieszka-romaszewska-polacy-musza-wlaczycsie-we-wspolne-odtworzenie-tozsamosci-i-rp> [dostęp: 10.04.2020].
- Augustyniak U., *Historia Polski, 1572–1795*, Warszawa 2008.
- Beauvois D., *Mit „kresów wschodnich”, czyli jak mu położyć kres* [w:] *Polska myśl polityczna XIX i XX wieku, t. IX: Polskie mity polityczne XIX i XX wieku*, Wrocław 1994.
- Beauvois D., *Moja przygoda z kresami* [w:] „Ruch Literacki” 1989, r. 30, zesz. 4–5.
- Besançon A., *Granice Europy* [w:] „Nowe Państwo” 2004, nr 3.
- Davies N., *Boże igrzysko. Historia Polski*, Kraków 2006.
- Demkovych-Dobrianskyi M., *Ukraińsko-polski stosunki u XIX storichchi*, München 1969.
- Dołęga-Chodakowski Z., *O słowiańszczyźnie przed chrześcijaństwem*, Warszawa 1967.
- Dylągowa H., *Historia Polski 1795–1990*, Lublin 2000.
- Franko I., *Na nashii – ne svoijii zemli. Uryvok z zapysok pravobichnoho shliakhtycha* [w:] „Literaturno-naukovyi vistnyk”, t. 37, kn. 1, Kyiv 1907.
- Historia Europy Środkowo-Wschodniej*, red. J. Kłoczowski, Lublin 2000, t. 1–2.
- Hrycak J., *Historia Ukrainy 1772–1999. Narodziny nowoczesnego narodu*, Lublin 2000.
- Hud B., *Od unii lubelskiej do rzezi wołyńskich. Cztery eseje o historii polsko-ukraińskiej*, Warszawa 2024.
- Hud B., *Ukraińcy i Polacy na Naddnieprzu, Wołyniu i w Galicji Wschodniej w XIX i pierwszej połowie XX wieku*, wyd. trzecie uzupełnione, Warszawa 2024.
- Jakowenko N., *Historia Ukrainy od czasów najdawniejszych do XVIII wieku*, Lublin 2000.
- Jasienica P., *Rzeczpospolita Obojga Narodów, t. 1: Srebrny wiek*, Warszawa 1999.
- Kalembka S., *Prasa demokratyczna Wielkiej Emigracji. Dzieje i główne koncepcje polityczne (1832–1863)*, Toruń 1977.
- Kempa T., *Rusini wobec unii lubelskiej: czy ruscy możni i szlachta chcieli ściślejszego połączenia z Polską w 1569?* [w:] *Unia Lubelska – Unia Europejska*, red. I. Hofman, Lublin 2010.
- Kempa T., *Szlachta wołyńska wobec spraw wyznaniowych na sejmikach i sejmach w końcu XVI i w pierwszej połowie XVII wieku* [w:] „Klio” 2011, nr 19.
- Kempa T., *The Attitude of Ruthenian Magnates and Nobles toward the Union of Lublin (1569) and the Problem of the Autonomy of Ukrainian Lands within the Polish-Lithuanian Commonwealth* [w:] „Zapiski Historyczne” 2019, nr 4.
- Kempa T., *W cieniu polsko-litewskiego sporu: rola Rusinów w zawarciu unii w 1569 roku* [w:] „Mówią Wieki” 2019, nr 2.

- Kłoczowski J., *Historia Polski od czasów najdawniejszych do końca XV wieku*, Lublin 2000.
- Kłoczowski J., *Rzeczpospolita wielu narodów. Świadczenia, wywiady, przemówienia i szkice z lat 1990–2012*, Lublin 2012.
- Kolbuszewski J., *Kresy*, Wrocław 1999.
- Lepesant G., *Polska i nowe sąsiedztwo Unii Europejskiej* [w:] „Rocznik Instytutu Europy Środkowo-Wschodniej” 2003.
- Lipski J. J., *Dwie ojczyzny, dwa patriotyzmy (uwagi o megalomanii narodowej i ksenofobii Polaków)* [w:] *Tunika Nessosa. Szkice o literaturze i o nacjonalizmie*, Warszawa 1992.
- Litwin H., *Zjednoczenie narodów cnych: polskiego, litewskiego, ruskiego. Wołyń i Kijowszczyzna w Unii Lubelskiej*, Warszawa 2019.
- Litwin H., *Z narodu ruskoho. Shlachta Kyjivshchyny, Volyni ta Braclavshchyny (1569–1648)*, Kyiv 2016.
- Lysiak-Rudnycki I., *Istorychni ese*, t. 1, Kyiv 1994.
- Magrys R., *Ukraina a sprawa polska: Kilka refleksji o eseistyce historycznej Pawła Jasienicy* [w:] *Ukraińsko-polski відносини вчора і сьогодні*, zbirnyk prac TO NTSh, t. 3, Ternopil 2007.
- Mieroszewski J., *Finał klasycznej Europy*, Lublin 1997.
- Nowak A., *Jak rozbić rosyjskie imperium? Idee polskiej polityki wschodniej (1733–1921)*, Kraków 1999.
- A. Nowak, *Unia Lubelska po 450 latach*, 01.07.2019, <https://teologiapolityczna.pl/andrzej-nowak-unia-lubelska-byla-duzotrwalsza-i-bardziej-demokratyczna-od-unii-europejskiej> [dostęp: 11.04.2020].
- Pacholski A., *Kim jest Mickiewicz?* [w:] „Kultura” 1999, nr 4.
- Przełomiec M., *Ani Litwini, ani Białorusini nikogo Polakom nie ukradli*, <https://tygodnik.tvp.pl/45547532/ani-litwini-ani-bialorusini-nikogo-polakom-nie-ukradli> [dostęp: 10.04.2020].
- Romanowski A., *Litewskie pogranicza literatury staropolskiej* [w:] *W poszukiwaniu prawdy. Księga jubileuszowa ofiarowana Profesorowi Janowi Widackiemu*, Kraków 2018.
- Romanowski A., *Wschodnim pograniczem literatury polskiej. Od średniowiecza do oświecenia*, Kraków 2018.
- Rzeczpospolita ruska. Z profesorem Andrzejem Romanowskim rozmawia Anna Radziukiewicz*, 5 sierpnia 2019, <https://www.tygodnikprzeglad.pl/rzeczpospolita-ruska/> [dostęp: 24.11.2025].
- Rzeczpospolita wielu narodów. Z profesorem Andrzejem Romanowskim rozmawia Paweł Wroński*, 20 sierpnia 2004, <https://wyborcza.pl/magazyn/1,124059,2240600.html> [dostęp: 26.03.2020].
- Sahanowicz H., *Historia Białorusi od czasów najdawniejszych do końca XVIII wieku*, Lublin 2001.

- Sosnowska D., *Ambiwalencje i sprzeczności: o dziwnych kozakach w polskiej literaturze romantycznej* [w:] „Warszawskie Zeszyty Ukrainoznawcze” 1994, nr 2.
- Shevchenko T., *Zibrannia tvoriv: u 6 t, t. 2: Poezia 1847–1861*, Kyiv 2003.
- Shporliuk R., *Ukraina: vid imperskoi peryferii do suverennoi derzhavy* [v:] „Suchasnist” 1996, nr 11.
- Sukiennicki W., *Political Consequences of a Semantic Mistake. Polityczne konsekwencje błędu semantycznego*, Kraków 2019.
- Sulima Kamiński A., *Historia Rzeczypospolitej Wielu Narodów 1505–1795. Obywatele, ich państwa, społeczeństwo, kultura*, Lublin 2000.
- Sulima Kamiński A., *W kręgu moralnej i politycznej ślepoty: Ukraina i Ukraińcy w oczach Polaków* [w:] „Suchasnist” (zeszyt w języku polskim) 1985, nr 1–2.
- Szybieka Z., *Historia Białorusi 1795–2000*, Lublin 2002.
- Wandycz P., *Pod zaborami. Ziemie Rzeczypospolitej w latach 1795–1918*, Warszawa 1994.
- Wapiński R., *Mit dawnej Rzeczypospolitej w epoce porozbiorowej* [w:] *Polska myśl polityczna XIX i XX wieku*, t. IX: *Polskie mity polityczne XIX i XX wieku*, Wrocław 1994.
- Wilson A., *Ukraińcy*, Warszawa 2002.
- Zwoliński K., *Pogrzeb Orła i Pogoni. Jak Litwa i Białoruś podbierały Polskę bohaterów*, <https://tygodnik.tvp.pl/45439445/pogrzeborla-i-pogoni-jak-litwa-i-bialorus-podbieraly-polsce-bohaterow> [dostęp: 10.04.2020].